

Czigányik Zsolt: Az emberi szabadság a XX. század disztópiáiban

Doktori disszertáció

Tézisek

Célkitűzés

A disztópia műfaja a XX. századra igen népszerűvé vált, s ezekben a művekben az emberi szabadság kérdésének szerkezetformáló jelentősége van. A disszertáció – többek között az elemzésre érdemes művek nagy száma miatt – nem törekszik teljességre, ehelyett két szempont alapján válogattam a tárgyalt műveket. Elsősorban a legnagyobb hatású könyveket kívántam elemezni, így Orwell *1984*-ét és Huxley *Szép új világát*, melyek köré rendeződik az elemzés szándéka szerint a többi mű. Az ismertebb művek közé sorolhatunk néhány frissebb alkotást, például Burgess *Gépnarancsát* vagy Margaret Atwoodtól *A szolgálólány meséjét*; ezen kívül – részben a figyelemfelkeltés szándékával – néhány kevésbé ismert, de véleményem szerint fontos művet is elemzek, mint Rex Warner 1941-ben született *Aerodróm* című regényét, és foglalkozom Anthony Burgess néhány Magyarországon kevésbé ismert könyvével, mint a *The Wanting Seed* vagy az *1985*

A fent említett műveket mindig az elemzés sajátos szempontja, az emberi szabadság vizsgálata céljából vettem górcső alá, mindegyikben elsősorban azt vizsgálva, hogy a szerző által megteremtett alternatív valóság milyen szempontból nem felel meg az emberi szabadság kiteljesítésének, illetve megélésének. Mindeközben az a kép bontakozik ki, hogy az emberi szabadság, mint az emberhez méltó élet feltétele középponti jelentőségű a disztópiákban, s a legtöbb művet tekinthetjük akár az emberi szabadság indirekt anatómiájának is: ezek a könyvek többnyire olyan világot mutatnak be, ahol a szabadság valamilyen fontos csorbát szenved, s ennek következtében az emberi élet torzzá vagy értelmetlenné válik. Az emberi szabadságot fenyegető sokfajta veszély és korlátozás bemutatása révén a disztópiák sokrétűen elemzik az emberi szabadság bölcséleti fogalmát. Mivel a szabadságot e művekben mindig annak hiányán keresztül ismerjük meg, a disztópiák is a szabadság szükségességének indirekt bizonyítását nyújtják, s a szabadság fogalmának negatív definícióját kínálják. A disztópiák elemzésében kihasználom a műfajnak azt az adottságát, hogy az irodalom és a társadalomfilozófia határterületén helyezkedik el, így nem csupán szűken vett

irodalomtudományi eszközöket használhatók az elemzéshez, hanem a művek tágabb bölcséleti horizonton értelmezhetők.

A dolgozat főbb megállapításai

1. A disztópia műfaja szoros kapcsolatban áll a szatírával, így e műveket nem érdemes fikciós terükbe zártan értelmezni, ugyanakkor az empirikus vagy politikai valóságra vonatkoztató közvetlen értelmezések gyakran félrevezetőek; a jövő időben játszódó műveket tévedés prófécianak tekinteni. A műfaj jellemzője, hogy a fikciós téren kívülre irányul, ez egyben irodalmiságának megkülönböztető jegye, amit az *alkalmazott irodalom* kifejezéssel foglalok össze.

2. A disztópiákban a konkrét, más néven lokális kritika az egyedi problémák mögött meghúzódó általános, időtől független, globális kérdéseket vizsgálja. Így a disztópiák elemzésekor érdemes megkülönböztetni a lokális és a globális réteget, melyek átjárják, és többnyire erősítik egymást, de a hangsúly az általános emberit érintő kritikán van. A fiktív világ elkerülhetetlenül összefüggésbe kerül a fikciós téren kívüli valósággal, s a metaforikus jelentés akár a pusztá hasonlóság mentén is többszintű értelmezésekre ad lehetőséget. Leggyakrabban egy közvetlen, helyhez és időhöz kötött szatirikus értelmezés működik együtt egy globális, az emberi jelenségeket a lehetőségekhez képest kortól és helyszíntől függetlenül, a maguk univerzalitásában bemutató disztópikus jelentéssel.

A disztópiák esztétikai szempontból legkényesebb része a mű bevezetője, ahol a szerzőnek fel kell vázolnia az alternatív világ olyan jellemzőit is, melyek a regényirodalomban általában nem szorulnak bemutatásra. Sok szerző, köztük például Burgess a *The Wanting Seed*-ben didaktikussá válik; Huxley a *Szép új világ*-ban jól megszerkesztett ellenpont-technikával kerüli el, hogy a bevezető fejezet unalomba fulladjon, míg az 1984-ben a főszereplő és a narrátor különleges kapcsolata teszi egyedivé a téma kezelését, Atwood pedig fragmentált kronológia segítségével teszi egyedivé és érdekfeszítővé *A szolgálólány meséje* világának bemutatását.

3. A disztópiák sajátos jellemzőik révén alkalmasak arra, hogy felhasználjuk őket az empirikus, nem-fikciós valóságról meglévő ismereteink bővítésére. Ezeknek az irodalmi műveknek a vizsgálata által lehetővé válik az emberi szabadság bölcséleti, illetve filozófiai meghatározásainak értelmezése és kitágítása. Az elemzés hozadéka tehát kettős: a szabadságmotívum vizsgálatával egyrészt az irodalmi művek megértése válik teljesebbé,

másrészt az európai gondolkodásban alapvető jelentőségű szabadságfogalom értelmezéséhez nyerünk értékes adalékot.

A disztópiák ilyen elemzéséhez az a szabadságfogalom illik legjobban, amely cselekvési lehetőséget jelent, ugyanakkor szükséges megkülönböztetni negatív formáját is, a kényszerek és korlátok hiányát. A szabadságnak mindenképpen kiszámíthatatlanság a következménye, ami a stabilitásra törekvő fiktív államok szempontjából veszélyforrás. Ezek az államok a boldogságot és a szabadságot általában egymást kizáró állapotnak tekintik.

4. A XX. századi disztópiák értelmezésében központi jelentősége van George Orwell *1984* című művének. A mű hatása – a Harold Bloom által *apophrades*nek nevezett jelenség révén – rávetül a korábban keletkezett művekre is. Ez a jelenség leglátványosabban Aldous Huxley *Szép új világa* esetében jelentkezik. A két mű jelentős párhuzamokat mutat, mely genealógiai értelemben Huxley-től indul ki, a mai értelmezésben azonban Orwell hatása az erősebb. Ez azt a paradox jelenséget hozza létre, mintha Orwell könyve hatott volna az évtizeddel korábban született műre.

5. A disztópikus művek – közülük legtudatosabban az *1984* – a filozófiai reflexiónál sokkal határozottabban mutatnak rá a nyelv és a szabadság kapcsolatára. A nyelvi eszközök befolyásolása alkalmas arra, hogy olyan módon szűkítse az egyének szabadságát, ami a cselekvésről való gondolkodást megelőzően szünteti meg a tudati tartalmakat. Az Orwell által az *1984* függelékében is kifejtett módszerről nem igazolható, hogy valójában működőképes lenne, azonban a mű fikciós terében igen erőteljes metaforaként szolgál a szabadság teljes elvesztésére, s fikciós téren kívül a szabadság manipulatív szűkítésére mutat rá.

6. A disztópiák esetében nem érdemes vizsgálni az elképzelés megvalósíthatóságát, realitását. A disztópia az utópiához hasonlóan gondolatkísérlet, működőképessége a fikciós téren belüli koherenciát jelenti. Ugyanígy a gyakori jövőidejűség nem profetikus jelleget takar, hanem az empirikus valóságtól való elkülönítés (*displacement*) eszközeként szolgál, mely a műfaj meghatározó jellemzője.

7. A szociális stabilitást megjelenítő disztópiákra jellemző, hogy a stabilitás olyan egyéneket feltételez, akik igényei és viselkedése teljesen kiszámítható, ezért ellenőrizhető. Ez a feltétel a szabadság ellentétének a definíciója, így az utópia működésének elengedhetetlen feltétele ez a szabadsághiány. Ennek a hiánynak a kiegészítője pedig a tökéletes hatalom, amely

láthatatlanná válhat. A disztópia ezt a valóságot a rendszerbe szabadságuk okán tökéletesen illeszkedni nem tudó egyének szemszögéből mutatja meg.

8. Anthony Burgess politikai ciklikussággal kapcsolatos elképzelését, melyet *The Wanting Seed* című regényének első fejezeteiben foglal össze (Burgess 1994, 9-23, a vonatkozó részek fordítását lásd a függelékben), jól lehet alkalmazni mind a *Szép új világ*, mind az *1984* politikai rendszerére. Nem vizsgálom, hogy ez a burgessi rendszer, ami a politikai hatalom változását annak antropológiai illetve kvázi-teológiai jellemzői alapján osztályozza, alkalmas-e valós politikai rendszerek elemzésére, de a fiktív államok leírására jól használható: a fiktív történetírás, az utópiák világának elképzelései között igazít el.

9. A disztópiákban igen gyakran jelen van valamilyen liturgikus valláspótlék: a *Szép új világban* az Orgia Forddal, az *1984*-ben a Két perc gyűlölet, Atwoodnál a 'Szerartás', de Burgess illetve Zamjatin könyveiben is felismerhetünk ilyen elemet. Ezek az események szimbolikájukkal és tartalmukkal sűrített módon adják vissza a műben ábrázolt fiktív világ lényegét. Ha bármelyik könyvet egyetlen jelenetével kellene hitelesen visszaadni, a liturgia leírása mindig alkalmas lenne erre.

Megállapítások az egyes művekkel kapcsolatban

10. A *Szép új világ* felszínen kellemesnek ható társadalma abszolút szabadsághiányt létrehozó államrendet takar. A csecsemőkori kondicionálás az a módszer, amivel létrejön a szabadságot tökéletesen kiiktató társadalom, ahol egyének csak a kondicionálás tökéletlenségei miatt jelennek meg. Huxley könyve az *1984*-et is meghaladó mértékű és hatékonyságú totalitárius diktatúrát ábrázol.

11. Az *1984* narratív szerkezete lehetővé teszi, hogy a főhős megnyomorított tudatán keresztül mutakozzanak meg a totális hatalom következményei, sőt éppen ez a megnyomorított tudat az, ami a totális uralmat biztosítja. Az *1984* pangó, zárt világának kulcsa a főszereplő korlátozott, impotens, de mégis lázadó pszichéjében található. A szorongás, ami a regényben a zsarnokság következményeként jelenik meg, fontos része a rendszernek, aminek az eredménye a tökéletes diktatúra érzete. Orwell könyvében nem a diktatúra külső elemei (mint a kínzások) jelenítik meg elsősorban nyomasztó szabadsághiányt, hanem ez a

beszűkített tudatállapot. Óceánia nem a kínzókamrák, nem is a 101-es szoba miatt rettenetes ország, hanem a hétköznapiak reménytelensége teszi elviselhetetlenné.

12. Sartre egzisztencialista fenomenológiájának sarkalatos eleme a tekintet, mint a személyiség struktúrájának egyik létrehozója. A Másik tekintete kettős értelmű: egyszerre nélkülözhetetlen emberlétünkhöz, mint szubjektivitásunk szükséges lehatárolója, ezáltal alapja szabadságunknak, ugyanakkor veszélyforrást is jelent.

Orwell könyvében a másik tekintetnek szintén központi jelentősége van, itt azonban kizárólag veszélyforrásként jelenik meg.

13. Rex Warner *Aerodróm* című regénye viszonylagos ismeretlensége ellenére is fontos része a XX. századi disztópikus hagyománynak. A könyv esztétikai hibáit (pl. a narráció ill. egyes hiteltelen jelenetek) felülmúlja az archetipikus diktátor személyének megformálása, és különösen a diktátor vonzerejének bemutatása. Ez a vonzerő olyan mértékű, hogy a követőket – legalább ideiglenesen – megfosztja a gondolkodás, így a szabad döntéshozás képességétől.

14. Anthony Burgess műveiben a szabadság természete gyakran nonkonformizmusként jelenik be. Ugyanakkor a szabadság Burgess számára potencialitást jelent, képességet arra, hogy az egyén beavatkozzék a világ menetébe – más szavakkal, hogy önmaga irányítsa a saját életét. Ebben az értelemben a szabadság ellentéte a *konformizmus*: a kritikátlan alkalmazkodás, az eredetiség és a kreativitás hiánya. Más disztópiákhoz hasonlóan a szabadság Burgess műveiben is kapcsolatban van az állammal, ami jellemzően korlátozó tényezőként jelenik meg, s saját céljainak megfelelően igyekszik meghatározni a jó és rossz fogalmát. Ezzel szemben Burgess az *1985* című könyvének bevezetőjében megadja a jó szabadságközpontú meghatározását: „a jóság azzal függ össze, hogy egy élő szervezetben a szabad cselekvés képességét segíti elő, míg a rossz célja ennek a szabadságnak az elvétele” (Burgess 1994, 337). A XX. század disztópiái jellemzően ezt a rosszat ábrázolják.